

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

ԽԱՉԻԿ ԲԱՂԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԳՈՒՐԳԵՆ ԷԴԻՍԱՆ

Բազմավաստակ գիտնական, մանկավարժ ու հոգեբան, ամվանի մեթոդիստ ու դասագրքերի հեղինակ պրոֆեսոր Գուրգեն Մեսրոպի (Արշակի) Էդիսյանը ծնվել է 1885 թ. դեկտեմբերի 25-ին մայիսյան Ղազարի շրջանի Քարվանսարա գյուղում (այժմ՝ Իջևան քաղաք), գյուղական քահանայի ընտանիքում: 1892 թ. ընդունվել է տեղի ծխական դպրոց, որտեղ սովորել է 4 տարի:

Ուսմանը մեծ կարևորություն տվող մրա հայրը 11 տարեկան որդուն տանում է սովորելու Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որտեղ տղան ուսանում է միայն 2 տարի. մյուսական անբարենպաստ պայմաններն ուսումնաստեմէ պատանուն հարկադրում են ետ դառնալ: Որդու ապագան շատ է մտահոգում հորը:

1898 թ. սեպտեմբերին Տեր Մեսրոպը մի արտառուչ մամակ է գրում Խրիմյան Հայրիկին և թախանձագին խնդրում իր որդուն ընդունել Էջմիածնի Գևորգյան ժեմարան: Ինչպես մամակում է ասվում. «Վեհափա՛ն Տեր, որ ամենքի համար բարեհոգի հայր եք և «Հայոց Հայրիկ», աղերսում եմ՝ այդ հայրական խնամքը և շնորհքը իմ որդուս վրա ևս տարածել, որ վստահ եմ, թե ժամանակին ազգին պիտանի զավակ կդառնա»¹:

Քանի որ Գուրգենը Ներսիսյան դպրոցում սովորել էր 2 տարի, Վեհափառը մրան ընդունում է ճեմարանի երրորդ լսարան: Էդիսյանը քաջալավ գնահատականով ճեմարանն ավարտում է 1903 թ. ամռանը:

Դասախոսների վկայությամբ, դեռևս ուսանողական տարիներից Էդիսյանն առանձնահատուկ հետաքրքրություն է տածել մանկավարժության և առարկաների դասավանդման մեթոդների ու եղանակների մկատմամբ: Այն դարձնելով իր կյանքի գլխավոր գործը, ստեղծեց բազմաթիվ մեթոդա-մանկավարժական դասագրքեր ու ձեռնարկներ:

Ամվանի հոգեբան-մանկավարժ, պրոֆեսոր Միշա Մազմանյանը մրա, որպես մանկավարժության տեսաբանի, մասին գրում է. «Պրոֆ. Գ. Էդիսյանը հայ մանկավարժական առաջավոր մտքի կարկառուն մերկայացուցիչներից էր, մա մեծ էրուդիցիա (խորագիտակություն), բազմակողմանի գիտելիքներ ու հետաքրքրություններ ունեցող և միաժամանակ մանկավարժական էքսպերիմենտի (գիտափորձի) մորագույն մեթոդներին քաջ տիրապետող, մեր իրականության պայմաններում այդ տեսակետից եզակի մի գիտնական էր»²:

1904 թ. Էդիսյանը մանկավարժական բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով մեկնում է Գերմանիա, ընդունվում Եմայի համալսարան, ապա տեղափոխվում Լայպցիգ:

¹ Լ. Պ. Ալեքսանյան, Գուրգեն Էդիսյան, Երևանի համալս. հրատ., 1973 թ., էջ 6:

² Հայ մանկավարժներ, գիրք Բ (կազմեց և խմբագրեց՝ պրոֆ. Ա. Օավարշյան), Երևան, 1961, էջ 607:

Այս երկու համալսարաններում, որոնք մանկավարժական գիտության խոշոր կենտրոններ Այս երկու համալսարաններում, որոնք մանկավարժական գիտության խոշոր կենտրոններ էին, Էդիլյանը հաղորդակից է լինում արևմտաեվրոպական մանկավարժական և հոգեբանական առաջավոր գիտություններին, այնուհետև գնում է Ծվեցարիա, ընդունվում Բեռնի համալսարան՝ փիլիսոփայություն ուսումնասիրելու:

Եվրոպայում սովորելու 5 տարիները հեշտությամբ չեն անցնում նյութական սուղ պայմանների մեջ գտնվող երիտասարդի համար. ընտանիքի օգնությունը չմշին էր. մրան օգնության ձեռք էին մեկնում մասնորարդություն, քեռին և էլի ուրիշ ազգականներ: Կամքի ուժն ու ուսումը կիսատ չթողնելու համառությունը հաղթահարում են բոլոր դժվարությունները, և ուսումնաստեմէ երիտասարդը 1909 թ. փետրվարին մեծ հաջողությամբ համաձայն է Բեռնի համալսարանի ավարտական քննությունները, գերմաներեն լեզվով պաշտպանում դոկտորական թեզ և ստանում փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

Բեռնի համալսարանում ավանդույթ կար՝ բոլոր շրջանավարտները դիպլոմ ստանալուց առաջ պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմին երդում էին տալիս, որ իրենց ստացած գիտելիքները կգործադրեն հոգուտ մարդկային բարօրության: Նույն կերպ երդվում է մասն երիտասարդ հայ դոկտորը. «Երդվում եմ իմ պրոֆեսորների առջև, որ այն գիտելիքներն ու գիտական աշխատանքի մեթոդները, որ ձեռք բերեցի այս համալսարանում, երբեք չեմ օգտագործի հողի մպատակներով ու անձնական նեղ շահերի համար, այլ միայն՝ հոգուտ մարդկության բարօրության ու առաջադիմության»³:

Նվիրական այս խորհրդով ու գիտական մեծ պատրաստվածությամբ Էդիլյան գիտնական-մանկավարժը վերադարձավ հայրենիք և ավելի քան 30 տարի անձնվիրաբար մվիրվեց հարազատ ժողովրդի մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության լուսավոր ու շնորհակալ գործին, այն սկսելով իր սիրելի կրթօջախից, որտեղ գիտելիքներ էր ստացել և որտեղ ձևավորվել էր որպես մարդ-անհատ: Էդիլյանը ճեմարանում իր մանկավարժական գործունեությունն սկսում է 1909-1910 թթ. ուսումնական տարվանից:

Քանի որ ճեմարանը հոգևորականներից բացի պատրաստում էր մասն ուսուցիչներ, այդ մպատակով էլ Էդիլյանն իր դասախոս ընկերների հետ սկսեց վերականգնել դասավանդվող առարկաների ծրագրերն ու դասագրքերը՝ դասավանդման գործում մեծ տեղ տալով ուսուցման դիդակտիկական մեթոդին ու սկզբունքներին:

Նա փոփոխություններ մտցրեց մասն ուսումնական ծրագրերում՝ ավելի մեծ տեղ տալով մանկավարժությանը, հոգեբանությանը և լեզուների դասավանդման մեթոդիկային: Նորացնելով ու թարմացնելով ծրագրերը՝ նա ուսուցումը սերտորեն կապեց կյանքի հետ, մեծ տեղ հատկացնելով գործնական պարապմունքներին:

Իր ժամանակակիցների ու անվանի մանկավարժների վկայությամբ երիտասարդ մանկավարժ-հոգեբանը հեղաշրջում կատարեց մանկավարժության մեջ. «Նա փաստորեն առաջին հայ գիտնականն էր, - գրում է Ա. Ծավարշյանը, - որ դեռ երիտասարդական տարիներին հատուկ ավելանվ ցույց տվեց դասավանդման գործում լայն տարածում գտած այն վնասակար ֆորմալիզմը, որի հիմքում ընկած էին Հերբարտ-Ցիլլերյան աստիճանները...

³ Լ. Գ. Ալեքսանյան, մշվ. աշխ., էջ 8:

Նա ազատվեց նեղ էմպիրիզմից և համարձակորեն մուտք գործեց գիտական հոգեբանության լայն ճանապարհը»⁴:

Բացի ուսուցանվող առարկաների ծրագրերի թարմացումից, Էդիլյանն ուսուցման համակարգում մի շարք նորությունների սկզբնավորողը եղավ:

1. Առաջին հերթին նա կարևորեց դասղեկի գործունեությունը: Էդիլյանն իրավացիորեն ապացուցում էր, որ ճեմարանի լուրաբանչյուր դասարան-լսարան պետք է ունենա իր դասղեկը, որը ոչ միայն անմիջաբար պետք է զբաղվի սաների կրթության, այլև դաստիարակության հարցերով: Նա մանկավարժներ Արասխանյանի և Տիգրանյանի հետ կազմում է դասղեկի աշխատանքների կոմկրետ ծրագրեր ու պլաններ, որտեղ նախատեսվում են էքսկուրսիաներ, հանդեսներ, ցերեկոյթներ, թատերական, ասմունքի և արվեստի այլ ճյուղերին վերաբերող ինքնագործ խմբեր, ինչպես նաև զանազան թեմաներով զեկուցումներ ու լրատվության (ինֆորմացիայի) ժամեր:

Դասղեկի հարցն այսօր ևս կարևոր խնդիր է, և ճեմարանի տեսչությունը պետք է նկատի ունենա ու վերականգնի այդ կարևոր ավանդույթը:

2. Էդիլյանն առաջադրում էր նաև ուսուցչական միությունների ստեղծումը, որի նպատակը պետք է լիներ քննել ու հաստատել առարկայական և դասղեկական ծրագրերը, զբաղվել ուսանողների կրթադաստիարակչական ու կարգապահական հարցերով:

3. Էդիլյանն առաջարկում էր ուսումնական պլաններում նախատեսել նաև գյուղատնտեսական առարկաներ, որպեսզի ճեմարանն ավարտած ուսանողը կարողանա զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով, նպաստի երկրի շենացմանը:

4. Պահանջ էր դրվում ճեմարանին կից ստեղծել նաև բազային դպրոց, որտեղ ճեմարանի մանկավարժական բաժնի սաները պետք է անցկացնեին իրենց մանկավարժական պրակտիկան: Էդիլյանն ինքն էր վարում այդ պրակտիկան և իր սաներին՝ ապագա ուսուցիչներին, սովորեցնում էր դասավանդման նոր մեթոդներն ու պահանջները, որի համար Մ. Աբեղյանի, Ս. Կանայանի հետ մշակել էր հատուկ ծրագիր:

Ճեմարանում, մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց, Էդիլյանը շարունակում էր նաև իր գիտական գործունեությունը, աշխատակցելով «Արարատ» հանդեսին, բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրում՝ մվիրված ուսուցման դիդակտիկական սկզբունքներին, առարկաների դասավանդման նորագույն մեթոդներին: Նրա նույնաբանությամբ աշխատություններից 1913-1914 թթ. լույս տեսան «Դասավանդման ձևեր», «Դասավանդման խնդիրներ», «Ուսուցիչներ պատրաստելու խնդիրը», «Գիտության և դպրոցական պարամունքների խնդիրները», «Դպրոցական կյանք», «Գաղափարները դպրոցում», «Մանկավարժական գրականությունը և կյանքը» և մի շարք այլ գործեր:

Այս տարիներին հայերենով լույս տեսավ նաև նրա դոկտորական դիսերտացիան՝ «Քննադատություն Հերբարտ-Ցիլլերյան ձևական աստիճանների», որը դեռևս 1909 թ. լույս էր տեսել գերմաներեն: Իսկ ի՞նչ էր այդ ուսմունքի էությունը, որը խիստ քննադատության ենթարկեց Էդիլյանը: Գերմանացի ժամանակի հայտնի մանկավարժ Հերբարտը և նրա աշակերտ Ցիլլերը մշակել էին ուսուցման մի մեթոդ, ըստ որի դպրոցում դասա-

⁴ Հայ մանկավարժներ, գիրք Բ, էջ 607-608:

վանդվող բոլոր առարկաները պետք է ուսուցանվեին միևնույն եղանակով՝ պահպանելով ուսուցման 5 աստիճանները: Այս ուսմանը անտեսվում էին սովորողների տարիքային առանձնահատկությունները և ուսուցչին զրկում ստեղծագործական աշխատանքից:

Դասավանդման այդ տաղտկալի միօրինակությունը մանկավարժության մեջ տարիներ շարունակ իշխող ազդեցություն ուներ ոչ միայն Գերմանիայում: Այն տիրապետող էր նաև Հայաստանում, որի կողմնակիցներն էին Գերմանիայում կրթություն ստացած մանկավարժներ Ս. Մանդիկյանն ու Տեր-Միրաքյանը: Էդիլյանի համար դժվար էր մրանց հասնել հրաժարվել «ուսուցչին մեքենա դարձնող» այդ մոտեցումից: Ի վերջո, հաղթում է մորը՝ առաջադիմականը, և Էդիլյանի շնորհիվ ճեմարանում դասավանդումն սկսվում է մոր մեթոդներով:

Էդիլյանը ճեմարանում իր մոր մեթոդներով դասավանդեց 5 տարի և կարևոր փոփոխություններ կատարեց ուսուցման համակարգում ու ծրագրերում:

Այդ տարիներին մրան աշակերտած Պետրոս Սոտնիկյանը գրում էր, որ Էդիլյանի դասախոսություններն ուղեկցվում էին դիպլոմատիկների ցուցադրումներով, որն այն ժամանակ բացառիկ երևույթ էր Էջմիածնի պայմաններում⁵:

1914 թ. սեպտեմբերին Էդիլյանը մանկավարժական աշխատանքի է հրավիրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց: Այստեղ կարճ ժամանակամիջոցում մրան հաջողվում է մոր հիմքերի վրա դնել դասավանդումը: Մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ Էդիլյանն այստեղ ևս շարունակում է իր գիտական գործունեությունը, զբաղվելով նաև հայ մանկավարժության պատմության հարցերով: Ընդգծելի է հատկապես մրան հայ մանկավարժության առաջին սերնդի ներկայացուցիչներից մեկի՝ մեծածուռ մանկավարժ Սեդրակ Մանդիկյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունը: Նույն կերպ 1915 թ. Թիֆլիսում Մանդիկյանի թաղման առիթով իր արտասանած դամբանականում մա Մանդիկյանին համարում է հայ անվանի մանկավարժ-մասնագետ և մրան ժառանգությունը դիտում որպես հայ մանկավարժական մտքի կարևոր նվաճումներից մեկը⁶:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Անդրկովկասում բացվեցին հարյուրից ավելի որբանոցներ՝ լեռն-լեռում հիվանդ ու սովալլուկ երեխաներով, որոնց ճակատագիրը չէր կարող չմտահոգել հոգով ու էությանը հոգեբան և մանկավարժ Էդիլյանին, և մա ամբողջ էությանը նվիրվեց մանկատների որբ ու հիվանդ երեխաների կրթության ու դաստիարակության խիստ պարտավորեցնող գործին:

1916-ին մա ստանձնեց Կովկասի գաղթականական որբանոցների տեսչի խիստ պատասխանատու պաշտոնը: Նա, շրջելով ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վրաստանում ու Հյուսիսային Կովկասում գտնվող գրեթե բոլոր որբանոցները, հոգ էր տանում որբերի հագուստի, սննդի և ուսման վերաբերյալ: Նա ուսուցման ու դաստիարակչական աշխատանքների մոր պլաններ ու ծրագրեր էր կազմում՝ ելնելով տեղական պայմաններից ու հնարավորություններից:

⁵ Գ. Էդիլյան, Ամսիպ էջեր (կազմեց, առաջաբանը գրեց, ծանոթագրեց ու խմբագրեց՝ մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ե. Տեր-Գրիգորյան), «Լույս», Երևան, 1988, էջ 12:

⁶ Տե՛ս Լ. Պ. Ալեքսանյան, նշվ. աշխ., էջ 26:

Էդիլյանը դեմ էր այն կարծիքին, որ մանկատների սաներին սխտեմատիկ կրթություն պետք չէ, թե մրանց գրաճանաչությունն էլ հերիք է և կամ տարրական գիտելիքներ տալն ու միայն արհեստներ սովորեցնելը:

Էդիլյանը մտածում էր ոչ միայն որբանոցների սաների կրթության ու դաստիարակության մասին, այլև հոգատարությամբ զբաղվում էր նաև ուսուցիչների ու դաստիարակների սոցիալական հարցերով, մտահոգվում ուսուցիչների վերադասավորման խնդիրներով:

Նա այնքան էր կարևորում որբանոցներում տարվող կրթադաստիարակչական աշխատանքները, որ գրեց այդ հարցին նվիրված «Գաղթականական որբանոցներ» գիրքը, որում հանգամանորեն շարադրված են ոչ միայն հայ որբերի ժամանակի վիճակը, այլև տրված են մեթոդամանկավարժական ցուցումներ, առաջարկված են կրթության և դաստիարակության եղանակներ ու մեթոդներ, ընդգրկված են նաև մանկավարժների ու դաստիարակների խնդիրներն ու պարտականությունները:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն արմատական փոփոխություն մտցրեց նաև Արևելյան Հայաստանի ինչպես քաղաքական ու տնտեսական, այնպես էլ կրթական ու մշակութային կյանքում. մոր խնդիրներ դրվեցին նաև դպրոցի առջև: «Մեր պետության մեջ սկսվել է քաղաքական մի մոր կյանք,- գրում է Գուրգեն Էդիլյանը,- ապրել անցյալի պես և կրթել անցյալի պես, անկարելի է...»: Եվ նա մոր դպրոցի համար մշակեց մոր մեթոդներ, առաջ քաշեց մոր խնդիրներ, որոնցից մեկն էլ ռուսաց լեզվի դասավանդման կատարելագործման ու բարելավման խնդիրն էր:

1919-ի աշմանը, երբ Հայաստանի մորատեղծ Հանրապետության Լուսավորության նախարարությունը Էդիլյանին է վստահում տարրական դպրոցների բաժնի վարիչի պարտականությունը, և փորձված ու հմուտ մանկավարժը ձեռնամուխ է լինում մոր ծրագրերի ու դասագրքերի ստեղծմանը:

1920 թ., երբ Գյումրիից Երևան է տեղափոխվում Հայաստանի առաջին բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ ժողովրդական համալսարանը, Էդիլյանը դառնում է մրա առաջին և հիմնադիր դասախոսներից մեկը՝ ստանձնելով մանկավարժական ֆակուլտետի դեկանի պարտականությունը:

1920 թ., Էդիլյանը, որպես որբանոցների հմուտ մեթոդիստ-մանկավարժ, աշխատանքի է գործուղվում Գյումրիի Ամերիկոմի որբանոցները վերատեսչի պաշտոնով, իսկ 1925-1926 թթ. դպրոցական տեսչի պաշտոնով աշխատանքի է գործուղվում Ստեփանակերտ:

1926 թ. Էդիլյանն Արցախից վերադառնում է Հայաստան և աշխատանքի անցնում նախ՝ մանկավարժական ուսումնարանում, ապա կրկին հրավիրվում Պետական համալսարան: Այստեղ նա աճեցրեց, կրթեց ու դաստիարակեց բարձրորակ մանկավարժական կադրեր, որոնք եղան իր գործի նվիրյալ շարունակողները. «Նա իր տաղանդի ուժով առաջ մղեց հայ հոգեբանական ու մանկավարժական միտքը և իրավամբ դարձավ փորձաբարական հոգեբանության, մանկավարժության և լեզվի մեթոդիկայի հիմնադիրը Խորհրդային Հայաստանում»⁷, - գրում է Լ. Ալեքսանյանը:

⁷ Գուրգեն Էդիլյան, Կենսամատենագիտություն (կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ մանկավարժական գիտությունների թեկնածու Լ. Պ. Ալեքսանյան), Երևանի համալս. հրատ., 1985, էջ 17:

բազմակողմանի զարգացում ունի, կենդանի միտք, որ երբեք չէր դադարում գործելուց... Խոսում էր հանգիստ, կազմակերպված, սահուն...»:

- Մեր պրոֆեսորը զարմանալի ընդունակություններ ուներ ներշնչելու: Եվ մենք ենթարկվում էինք նրա ազդեցությանը,- գրում է Ռ. Զարյանը և վերհիշում նրա խորհուրդները:

- Ինչի մասին էլ խոսելիս լինեք, եթե դա զրույց չէ, աշխատեք ձեր առարկայից չշեղվել, չշեղվել քննության առարկայից:

- Հետևե՛ք, որ ձեր ասելիքը ձևակերպելիս յուրաքանչյուր բառը ծառայի մտքին, նրա բացահայտմանը: Դաստիարակե՛ք ձեր միտքն այնպես, որ ավելորդ, պարսպ բառեր չլինեն: Ամեն մի բառ իր տեղում լինի, ածականը, եթե անհրաժեշտ է, ստույգ գտնվի:

- Ուսանողական տարիները լավագույնն են մարդու կյանքում: Օգտվեցե՛ք այդ տարիներից այն լրջությամբ, որ անհրաժեշտ է ապագա մասնագիտության պաշարն ըստ ամենայնի ձեռք բերելու և միտքը կրթելու համար:

- Պարապեցե՛ք այնպես և այնքան, որ ձեր գլուխը ցավի: Գրադարանում մնացե՛ք այնքան, որ գրադարանի աշխատողները դուրս հանեն ձեզ:

- Այգիներում շա՛տ եղեք, երկնքի տակ: Սիրե՛ք ու սիրվեք: Սիրահարված մարդուց գեղեցիկ արարած չկա: Սիրած աղջկա հետ շրջե՛ք փողոցներում, թափառեք անմպատակ, հենց այնպես, երբեմն երկնքին մայելով և ձեր աստղը որոնելով:

- Հավաքվեցե՛ք, սեղան մստե՛ք, բաժակ-բաժակի զարկե՛ք, անհոգ զվարճացե՛ք:

- Հաճախ եղե՛ք համերգներին և կնկատեք, թե ինչպես կթարմանաք և կնորոգվեք մտքով ու հոգով:

- Նայեցե՛ք ներկայացումներ, թատրոններ՝ զմացեք: Թատրոնը գեղարվեստական ներգործության հզոր ուժ է, դա կախարդական արվեստ է:

Զարյանը հիշում է նաև, որ Էդիլյանը մարդու կյանքում կարևորում էր և հումորը.

- Առանց հումորի ապրել չի կարելի: Հումորի զգացումից զուրկ մարդը դժբախտ է... Հումորը փրկությունն է. երջանիկ են այն մարդիկ, որ հումորի զգացումը չեն կորցնում կյանքի դժվարին պայմաններում անգամ: Այդպես են ֆրանսիացիները: Ես կկամենայի, որ այդ հարցում դուք ֆրանսիացի լինեիք...

«Երկար ու գեղեցիկ խոսեց կամքի մասին: Եվ խոսեց այնպես, որ մեզանից ամեն մեկը հավատաց իր ուժերին, իր ապագային: Ասում էր, որ կամք ունեցողը հաղթահարում է անասելի դժվարություններ, և բերում էր Դեմոսթենեսի օրինակը, թե ինչպես կակազը դարձավ մեծահռչակ հռետոր», - հիշում է Ռ. Զարյանը: Վերջինս լավ է հիշում նաև իրենց սիրելի դասախոսի վերջին դասախոսությունը, որի մեկ ժամն է պարապել ու ավարտել հետևյալ բառերով.

- Ե՞րբ կհանդիպե՞մք, չգիտեմ: Կհանդիպե՞մք, դա էլ չգիտեմ: Եթե չհանդիպե՞մք՝ ոչինչ... Ո՛ղջ լերուք:

«Օուտ եկավ ու գնաց: Այլևս չհանդիպեցինք: Երբեք...»⁹:

⁹ Ռ. Զարյան, Հուշապատում, գիրք 3-րդ, Երևան, 1981, էջ 155-164:

Իսկ ո՞ր գնաց այդ լուսավոր մարդը, ի՞նչ եղավ նրա հետագա ճակատագիրը... Հայ մեծ մանկավարժն ու հոգեբանը ևս ենթարկվեց 1937 թ. բռնություններին և աքսորվեց Սիբիր: Այնտեղ էլ՝ Օմսկում, վախճանվեց 1942 թ, հունվարի 18-ին, 57 տարեկան հասակում՝ չունենալով ո՛չ ընտանիք, ո՛չ էլ ժառանգներ: Աքսորում եղած 4 տարիներին Էդիլյանը գրեց 35 մեծ ու փոքր մոր աշխատություններ («Դատական հոգեբանություն», «Կամքի հոգեբանություն», «Հոգեբանության տիպերը», «Ուսուցման արվեստը», «Խ. Արուսյանի կյանքն ու գործը» և այլն), որոնց մի մասը կորել է, մյուս մասը պահպանվում է արխիվում, մի շարք գործեր էլ բավական թվով մամուլների հետ գտնվում են քրոջ՝ Երանիկի, և զարմիկ Լևոն Պետրոսյանի մոտ: Դրանք շատ արժեքավոր գործեր են և սպասում են իրենց հրատարակողին:

Ազատագրված դատապարտված խոհում գիտնականը երբեք չի հուսահատվել, հոռետեսության գիրկը չի ընկել՝ հավատացած լինելով, որ անցնելու են այդ օրերը, ցրվելու է խավարը, և իր մեծ անմեղ մարդիկ ի վերջո արդարացվելու են:

Շիշտ էին նրա կամխագուշակումները, բայց այդ խավարը ուշացումով ցրվեց, երբ չկար ինքը, և չկային իր մեծ անմեղ դատապարտվածներից շատերը ...